

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА НАСТАВНИЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ

Назар Софія Михайлівна,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню поняття та правової природи наставництва у правовій системі України. Виокремлено декілька тлумачень поняття наставництва, як: 1) діяльності щодо надання допомоги та підтримки дітям, що перебувають в інституційних закладах виховання; 2) процесу, у рамках якого відбувається передання досвіду та знань від більш досвідченої особи до менш досвідченої, орієнтоване на освітні чи професійні досягнення; 3) відносин більш досвідченої особи з менш досвідченою щодо набуття останньою знань і навичок; 4) форми соціальної та психологічної адаптації дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, до самостійного життя. Незважаючи на відсутність у Сімейному кодексі України норм, присвячених регулюванню наставницьких правовідносин, останні умовно можна віднести до предмета сімейно-правового регулювання через те, що вони знаходять свою динаміку в рамках інституційної форми влаштування дітей, яка є елементом предмета правового регулювання сімейного права. Водночас зроблено висновок про неможливість наділення правовідносин щодо наставництва сімейно-правовим характером, виходячи, зокрема, зі: а) специфіки суб'єктного складу досліджуваних правовідносин, якими є центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, наставник і адміністрація закладу, у якому проживає дитина; б) підстави їх виникнення, якою є юридичний склад, що завершується укладенням договору про наставництво; в) змісту, яким є права й обов'язки учасників правовідносин щодо наставництва, пов'язані зі здійсненням наставником діяльності щодо надання дитині, що перебуває в інституційному закладі виховання, соціально-психологічної підтримки та допомоги, не пов'язаних із вихованням її в сімейному оточенні.

Ключові слова: наставництво, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, заклади інституційного виховання, сімейно-правове регулювання, сімейно-правові відносини, квазісімейні правовідносини.

Nazar Sofia. The concept and legal nature of mentoring in the national legal system

The article is devoted to the study of the concept and legal nature of mentoring in the legal system of Ukraine. In particular, the author distinguishes several understandings of the concept of mentoring, in particular: 1) as an activity aimed at providing assistance and support to children in institutional care facilities; 2) as a process whereby experience and knowledge are transferred from a more experienced person to a less experienced person, and this process is focused on certain educational or professional achievements; 3) as a relationship between a more experienced person and a less experienced person regarding the latter's acquisition of knowledge and skills; 4) as a form of social and psychological adaptation of children in institutional care facilities to independent living. Despite the absence of provisions in the Family Code of Ukraine on the regulation of mentoring legal relations, the latter can be conditionally attributed to the subject matter of family law regulation due to the fact that they find their dynamics within the institutional form of child placement, which is an integral element of the subject matter of legal regulation of family law. At the same time, the author concludes that it is impossible to give the legal relationship of mentoring a family law nature, based, in particular, on a) the specifics of the subject composition

of the legal relations under study, namely, the center of social services for families, children and youth at the child's place of residence, the mentor and the administration of the institution where the child lives; b) the grounds for their occurrence, namely, the legal composition which ends with the conclusion of a mentoring agreement; c) the content of the rights and obligations of the participants to the legal relationship on mentoring related to the mentor's activities aimed at providing a child in an institutionalized care facility with social and psychological support and assistance not related to his/her upbringing in a family environment.

Key words: *mentoring, orphan, child deprived of parental care, institutionalized care facilities, family law regulation, family law relations, quasi-family law relations.*

Закріплення у вітчизняній правовій системі поняття наставництва, а також створення механізму правового регулювання відносин, що ним опосередковуються, стали закономірним результатом багаторічного розвитку та становлення наставництва в Україні як особливої форми підтримки дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання. Проте варто зауважити, що з-поміж цілої низки передумов закріплення наставництва в українському законодавстві, пов'язаних з реалізацією нашою державою євроінтеграційних прагнень і виконанням міжнародних зобов'язань, найбільш актуальною та проблемною з позицій реформування вітчизняної системи піклування про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є передумова, пов'язана із критично високим рівнем їх інституційного виховання та значною кількістю закладів інтернатного типу, які на сьомому році реалізації Національної стратегії реформування системи інституційного догляду все ще продовжують своє активне функціонування.

Зважаючи на те, що станом на 1 січня 2024 р. в закладах, які здійснюють інституційний догляд і виховання, перебували 21 345 дітей, із яких абсолютна більшість не мають статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, та не можуть бути усиновлені чи влаштовані до однієї з форм сімейного виховання, швидка трансформація інституційної системи виховання не вбачається можливою. Саме тому неабиякої актуальності нині набуває потреба в ужитті заходів, спрямованих на всебічну індивідуальну підтримку вихованців інституційних закладів для дітей, надання їм допомоги в підготовці до самостійного життя, чільне місце серед яких відводиться заходам, пов'язаним із розвитком наставництва в Україні. Так, згідно з Національним планом заходів на 2024–2026 рр. з реаліза-

ції Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 рр., з метою забезпечення вихованцям закладів можливості будувати соціальні відносини, які дозволяють їм успішно інтегруватися в життя своїх територіальних громад, заплановано проведення інформаційної кампанії серед населення для популяризації інституту наставництва та виявлення потенційних наставників для дітей і осіб до 23 років, які виховуються в інтернатах. Навіть більше, пропонується внесення змін до законодавства щодо розширення сфери застосування наставництва не лише для дітей в інституційних закладах, а для дітей, які отримують і альтернативний догляд і виховання в сімейних формах виховання [1]. Тож, констатуємо загальну тенденцію до подальшого розвитку відносин щодо наставництва в нашій державі, необхідним є встановлення юридичної природи цього поняття.

Згідно з абз. 23 ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» наставництво – це добровільна безоплатна діяльність наставника з надання дитині, яка проживає в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, індивідуальній підтримки та допомоги, насамперед у підготовці до самостійного життя [2]. Водночас для більш комплексного та повного розуміння досліджуваної категорії доцільно здійснити аналіз інших дефініцій наставництва, що пропонуються у тлумачній та науковій літературі. Так, наприклад, Кембриджський словник трактує наставництво як дію або процес допомоги та надання порад молодшій або менш досвідченій особі, особливо на роботі або у школі [3]. Зна-

ходимо в науковій літературі й точку, за якою наставництво сприймається як процес навчання, у якому будуються корисні особисті та взаємні стосунки, зосереджені на досягненнях, для яких емоційна підтримка є ключовим елементом. У рамках відносин наставництва підопічні розвиваються та навчаються через розмови з більш досвідченими наставниками, які діляться знаннями та навичками, що можуть бути використані в їх мисленні та практиці [4]. З позицій педагогіки Т. Розвадовська пропонує під наставництвом розуміти відносини між більш досвідченою людиною і менш досвідченою, у яких більш досвідчена передає свої знання, як професійні, так і знання особистого характеру, які стосуються особистісного розвитку та набуття соціальних компетенцій [5, с. 142], тоді як у сімейно-правовому контексті Ю. Удовенко, Т. Мельничук і Ю. Горбанюк трактують наставництво як процес, коли одна людина пропонує допомогу, підтримку або особисту пораду для навчання, розвитку іншої людини, яка в даному разі є дитиною-сиротою [6]. На думку ж В. Борисової, наставництво є однією з форм соціальної та психологічної адаптації дітей, влаштованих до медичних, навчальних, виховних закладів, інших закладів і установ, у яких проживають діти, позбавлені батьківського піклування, до самостійного життя [7, с. 20].

Отже, можемо виокремити декілька тлумачень поняття наставництва, зокрема: 1) як діяльності щодо надання допомоги та підтримки дітям, що перебувають в інституційних закладах виховання; 2) як процесу, у рамках якого відбувається передання досвіду та знань від більш досвідченої особи до менш досвідченої, орієнтоване на освітні чи професійні досягнення; 3) як відносин більш досвідченої особи з менш досвідченою щодо набуття останньою знань і навичок; 4) як форми соціальної та психологічної адаптації дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, до самостійного життя. На наш погляд, було б хибним віддавати перевагу одній із сутностей наставництва над іншими з тих причин, що кожна з них, маючи у своїй основі важливі педагогічні, юридичні, психологічні та соціальні аспекти, відображає комплекс

сність категорії наставництва в сучасній правовій державі. Зазначене підтверджується положеннями ч. 1 ст. 17–1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», згідно з якими наставництво здійснюється в найкращих інтересах дитини, яка проживає в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншому закладі для дітей, зокрема, щодо: 1) визначення та розвитку здібностей дитини, реалізації її інтересів у професійному самовизначенні; 2) надання дитині доступної інформації про її права й обов'язки; 3) формування в дитини практичних навичок, спрямованих на адаптацію її до самостійного життя тощо [2]. З огляду на наведене законодавче положення, що відображає спрямованість наставництва на надання соціальних послуг, а також беручи до уваги той факт, що наставництво в Україні спочатку виникло та розвивалось саме як соціальне явище, лише згодом трансформувалось у правовий інститут, безсумнівною є потреба в дослідженні наставництва не лише крізь призму вітчизняного правового регулювання, а й з урахуванням його комплексної соціально-педагогічної природи, яка, власне, і визначає його сутність і функціональне призначення в суспільстві.

Наставництво як форма соціальної підтримки дітей, що перебувають в інституційних закладах виховання, виникло в Україні ще у 2009 р. в рамках діяльності благодійної організації «Одна Надія», тобто за декілька років до надання досліджуваним відносинам правової впорядкованості. Водночас було б хибним стверджувати, що наставництво до введення цієї категорії у площину вітчизняного законодавства було позбавлене правового підґрунтя через закріплення в ч. 3 ст. 52 Конституції України норми про те, що «держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей» [8], яку, безумовно, варто сприймати основною правовою передумовою для можливості здійснення діяльності щодо наставництва над дітьми. Згідно з п. 2 ст. 1 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» благодійна діяль-

ність – це добровільна особиста та/або майнова допомога для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара. Однією зі сфер благодійної діяльності, згідно з п. 6 ч. 2 ст. 3 Закону, є сфера соціального захисту, соціального забезпечення, соціальних послуг і подолання бідності [9], що, серед іншого, акумулює в собі діяльність щодо підтримки сиріт із боку громад. Окрім того, на наш погляд, важливими регуляторами відносин щодо наставництва до закріплення цього різновиду соціальної підтримки вихованців інтернатних закладів у нормах вітчизняного законодавства були й соціальні норми, в основі дотримання яких лежить позитивна відповідальність членів суспільства. У цьому контексті слушним є твердження В. Труби про те, що «позитивна відповідальність тісно пов'язана із соціальною активністю особи, яка формується на основі вимогливості особистості, що викладена в соціальних нормах. Соціальна норма щодо цього є свободою, яка своїми вимогами зв'язує соціального суб'єкта і водночас обмежує його поведінку» [10, с. 124]. Тобто, як убачається із зазначеного, до наділення відносин щодо наставництва спеціальним механізмом правового регулювання вони упорядковувались опосередковано: з одного боку, нормами, присвяченими здійсненню благодійництва у сфері піклування про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а з іншого – відповідними соціальними та моральними нормами, в основі яких – багаторічна усталена практика піклування про дітей, що виховуються в інтернатних закладах, як найбільш соціально вразливу та незахищену верству населення, здійснювана громадськістю на добровільних засадах.

Актуалізація в Україні питань, пов'язаних із необхідністю проведення деінституціоналізації виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на тлі найвищого в Європі рівня інституційного виховання суттєво активізувала діяльність благодійних організацій і волонтерів у частині організації та здійснення ними практики наставництва над дітьми

з метою надання їм додаткової соціальної підтримки з боку громади. Зазначене, зрештою, стало поштовхом для розроблення та законодавчого закріплення механізму правового регулювання досліджуваних відносин, спрямованих на надання їм юридичної упорядкованості. Норми щодо провадження наставництва над вихованцями інституційних закладів були закріплені не в положеннях Сімейного кодексу (далі – СК) України, а в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», що загалом не дивно, виходячи із закріплених у ст. 1 СК України завдань СК України, якими є визначення засад шлюбу, особистих немайнових і майнових прав і обов'язків подружжя, підстав для виникнення, змісту особистих немайнових і майнових прав і обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів і усиновлених, інших членів сім'ї та родичів [11]. Водночас той факт, що правовідносини щодо наставництва безпосередньо не упорядковані нормами СК України, не впливає на можливість умовного віднесення їх до предмета правового регулювання сімейного права загалом, виходячи з того, що:

1) відносини щодо влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становлять один із найважливіших інститутів сімейного права [12, с. 7];

2) попри декларування на рівні СК України пріоритету сімейного виховання, улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні передбачає не лише сімейну та квазісімейну форми, а й інтернатну (інституційну) [13, с. 123], у рамках якої і здійснюється наставництво;

3) Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» є спеціальним нормативно-правовим актом, що визначає «правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства» [2]. Через те, що охорона дитинства є самостійним елементом системи державної охорони сім'ї, зазначе-

ний Закон варто сприймати як повноцінне джерело сімейного права України;

4) норми СК України становлять юридичне підґрунтя для розроблення та закріплення спеціального правового регулювання відносин щодо наставництва, зокрема й у частині окреслення кола осіб, які не можуть бути наставниками (п. п. 2, 6 Положення про наставництво) [14].

Отже, виходячи із зазначеного, на наш погляд, є достатні підстави для можливості сприйняття правовідносин щодо наставництва, що знаходять свою динаміку в рамках інституційної форми влаштування дітей, елементом предмета правового регулювання сімейного права. Водночас у цьому контексті особливої актуальності набуває питання про достатність підстав для їх кваліфікації як сімейно-правових. У доктрині сімейного права склалось чимало позицій щодо розуміння поняття сімейних правовідносин. Так, на переконання В. Чернеги, сімейними правовідносинами є зумовлені створенням сім'ї відносини, що входять до предмета сімейно-правового регулювання, коло поймає учасників яких визнається носіями суб'єктивних сімейних прав і обов'язків, що встановлюються актами законодавства, договорами, домовленостями, а в деяких випадках також правовими звичаями (звичаєм національної меншини, місцевим звичаєм) [15, с. 36]. Натомість, на переконання І. Жилінкової, сімейними правовідносинами є особисті немайнові та майнові відносини, які впливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення, опіки та піклування, прийняття дитини в сім'ю для виховання та з інших підстав, які не заборонені законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства і базуються на рівності та майновій самостійності їх учасників [16, с. 23].

Отже, на підставі аналізу вищезазначених доктринальних підходів до розуміння сімейних правовідносин можемо підсумувати, що по своїй сутності сімейно-правові відносини є правовим зв'язком між суб'єктами з підстав шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, змістом яких є особисті немайнові та майнові права й обов'язки у сфері сімейного життя.

Якщо розглянути наставництво крізь призму сутнісних ознак сімейно-правових відносин, цілком очевидним є висновок про неможливість наділення їх сімейно-правовим характером, виходячи, зокрема, зі: а) специфіки суб'єктного складу досліджуваних правовідносин, якими є центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, наставник і адміністрація закладу, у якому проживає дитина; б) підстави їх виникнення, якою є юридичний склад, що завершується укладенням договору про наставництво; в) змісту, яким є права й обов'язки учасників правовідносин щодо наставництва, пов'язані зі здійсненням наставником діяльності щодо надання дитині, що перебуває в інституційному закладі виховання, соціально-психологічної підтримки та допомоги, не пов'язаних із вихованням її в сімейному оточенні.

Так само в контексті встановлення правової природи відносин щодо наставництва важливим є встановлення можливості кваліфікації їх як квазісімейних, тобто таких, які «деякою мірою можуть опосередковувати відносини сімейно-правові. За своїм змістом такі сімейні відносини є не правовими, а соціальними, такими, що зумовлюють соціальну спорідненість між особами» [10, с. 178]. У юридичній літературі зазначається, що квазісімейні правовідносини «охоплюють прийомну сім'ю, патронат і дитячий будинок сімейного типу. Зазначені види квазісімейної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейної форми наближає те, що діти передаються на виховання особам (прийомним батькам, патронатним вихователям), які до досягнення дітьми повноліття спільно з ними проживають і ведуть спільне господарство, виховують їх. Однак, на відміну від правовідносин, що складаються в сім'ї тільки за участю фізичних осіб, у разі влаштування дітей до прийомних сімей, до дитячих будинків сімейного типу чи під патронат складаються своєрідні тристоронні правовідносини, суб'єктами яких є ще й держава в особі органу опіки та піклування, що бере на себе обов'язок з утримання переданих на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування» [17, с. 371].

Як убачається, суттєва різниця між наставництвом і квазісімейними формами виховання простежується у змісті діяльності, покладеної в основу розуміння цих понять: у першому випадку йдеться про індивідуальну соціальну підтримку вихованців інтернатних закладів і надання їм допомоги в підготовці до самостійного життя, тоді як квазісімейні форми влаштування дітей, що залишились без батьків, орієнтовані на забезпечення дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, тривалого чи тимчасового виховання за зразком сімейного, що, на відміну від наставництва, передбачає спільне проживання дитини й осіб, які взяли на себе обов'язки щодо її виховання.

Отже, із зазначеного робимо висновок про одну з важливих особливостей правової природи відносин щодо наставництва, яка полягає в тому, що, з одного

боку, досліджувані правовідносини можна умовно віднести до предмета правового регулювання сімейного права, а з іншого – по своїй суті вони позбавлені найбільш сутнісних рис, властивих сімейним правовідносинам, як-от відносна стабільність і довготривалість, наявність специфічного зв'язку між суб'єктами, заснованого на шлюбі, кровному чи соціальному спорідненні тощо, наділення їх сімейними правами й обов'язками. Правовідносини щодо наставництва, будучи акумульованими до предмета правового регулювання сімейного права, виходять за межі сімейних і кваліфікуються як особливі соціальні правовідносини, що розвиваються в рамках інституційної форми піклування про дітей і мають на меті сприяння успішній адаптації вихованця закладу для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя в соціумі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 рр. : проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/892/> (дата звернення: 23.02.2025).
2. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України № 2342–IV від 13.01.2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
3. Definition of mentoring from the Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. Cambridge University Press. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mentoring> (дата звернення: 23.02.2025).
4. Wong A., Premkumar K. An Introduction to Mentoring Principles, Processes, and Strategies for Facilitating Mentoring Relationships at a Distance AT Wong. *MedEdPORTAL Publications*. 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/228603950_An_Introduction_to_Mentoring_Principles_Processes_and_Strategies_for_Facilitating_Mentoring_Relationships_at_a_Distance_AT_Wong (дата звернення: 23.02.2025).
5. Розвадовська Т. Наставництво як педагогічний феномен. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 11 : Соціальна робота. Соціальна педагогіка. 2018. Вип. 24 (2). С. 142.
6. Udovenko I., Melnychuk T., Gorbaniuk J. Mentoring as an individual form of preparing orphans for independent living in Ukraine. *Current Problems of Psychiatry*. 2021. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728387/1/Mentoring%20as%20an%20individual%20form%20of%20preparing%20orphans%20for%20independent.pdf> (дата звернення: 23.02.2025).
7. Борисова В. Наставництво – одна з форм соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, до самостійного життя. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII Науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова, Харків, 22.02.2019 р. Харків : Право, 2019. С. 20.
8. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України № 5073–VI від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 25. Ст. 252.

10. Труба В. Класифікація сімейних правовідносин : монографія. Одеса : Фенікс, 2020. С. 178.
11. Сімейний кодекс України : Закон № 2947-III від 10.01.2002 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № № 21–22. Ст. 135.
12. Кобзева Т., Шапіро В. Сімейне право України : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2015. С. 7.
13. Кройтор В. Форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 123.
14. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною : постанова Кабінету Міністрів України від 04.07.2017 р. № 465. URL: [https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/465-2017-%D0%BF#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text) (дата звернення: 23.02.2025).
15. Чернега В. Механізм правового регулювання сімейних відносин : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ ; Хмельницький, 2022. С. 36.
16. Сімейне право України : підручник / Л. Баранова та ін. ; за заг. ред. В. Борисової, І. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком-Інтер, 2009. С. 23.
17. Сімейне право : підручник / за заг. ред. В. Кройтора, В. Євко; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 371.